

KS. JAN KOCHEL

UNIwersytet Opolski

ORCID 0000-0002-0399-6056

KATECHEZA BIBLIJNA KS. ZBIGNIEWA MARKA SJ (1947–2024)

Papież Franciszek wskazał na ewangeliczną opowieść o uczniach idących do Emaus (Łk 24, 13–35) jako wzór katechezy odkrywającej podstawowe elementy katechezy biblijnej¹. Chodzi tu o model katechezy ewangelizacyjnej i dialogicznej, która stara się rozeznaczyć sytuację życiową uczniów, potrafi ich wysłuchać, prowadzić z nimi dialog oraz posługuje się argumentacją biblijną i personalno-egzystencjalną. „Kiedy musimy pomóc drugiemu rozpoznać ścieżkę jego życia, pierwszą powinnością jest słuchanie go. A słuchanie obejmuje trzy różne i uzupełniające się wrażliwości i uwagi” – pisze papież w posynodalnej adhortacji do młodych *Christus vivit* (CV 291)². Pierwsza wrażliwość lub uwaga skierowana jest na osobę, drugą jest umiejętność *rozeznawania*, a trzecia „polega na *słuchaniu impulsów*, których inni doświadczają «z wyprzedzeniem»” (por. CV 292–294). Jezuicka formacja od zawsze opierała się na wnikliwej interpretacji i aktualizacji Pisma świętego. W modelu tej katechezy znakomicie odnajdował się ks. Zbigniew Marek SJ. Od początków swojej drogi duszpasterskiej, dydaktycznej i naukowej Biblia stanowiła centrum jego posługi, będąc źródłem inspiracji, zaangażowania i badań naukowych. Miałem okazję czasem towarzyszyć mu w jego „drodze do Emaus”, ucząc się wspomnianych wrażliwości i uwagi na Słowo Życia (1 J 1, 1).

1. Biblijna wrażliwość na osobę

Ojciec Zbigniew Marek, jako duchowy syn św. Ignacego z Loyoli, był szczególnie wrażliwy na słuchanie i rozważanie słowa Bożego, które stanowi filar jezuickiej formacji duchowej. Na tej bazie opierał zarówno swoją pedagogię, jak i teologię, zgodnie z nauczaniem II Soboru Watykańskiego, uznając, że słowo Boże jest *duszą* teologii (KO 24) oraz posiada ogromną wartość edukacyjną. Nieustannie pamiętał o zachęcie, by „wszyscy duchowni, zwłaszcza kapłani Chrystusowi i inni, którzy

¹ Nawiązanie do Benedykta XVI, który pisze, że „opisane przez Ewangelistę Łukasza spotkanie uczniów z Emaus z Jezusem (por. Łk 24, 13–35) ukazuje w pewnym sensie wzór katechezy”; zob. Adhortacja apostolska *Verbum Domini*, Kraków 2010 (skrót VD, nr 74).

² Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Christus vivit*, Kraków 2019 (skrót CV).

jako diakoni lub katechiści zgodnie z otrzymaną misją zajmują się posługą słowa, pozostawali w zażyłości z Pismem świętym przez pilne czytanie duchowe oraz staranne studium, aby nikt z nich nie stał się «bezużytecznym głosicielem słowa Bożego na zewnątrz, wewnątrz nie będąc jego słuchaczem» (KO 25)³. Jego wrażliwość na słowo Boże łączyła się z głęboką troską o osoby będące odbiorcami posługi słowa. Troska ta przejawiała się w aktywnej działalności związanej z przygotowaniem adekwatnych pomocy katechetycznych. Po II Soborze Watykańskim przed Kościołem w Polsce stało wymagające zadanie: przełożenie bogactwa myśli teologiczno-pastoralnej na konkretne przemiany w życiu wiernych, zwłaszcza w obszarze przekazu wiary i nauczania katechetycznego. Odnowa katechetyczna, będąca częścią ruchu kerygmatycznego, inspirowała do poszukiwania nowych rozwiązań, metod oraz narzędzi katechetycznych. W latach 70. na Akademii Teologii Katolickiej (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) w Warszawie powstał zespółologów i praktyków pod kierownictwem ks. Jana Charytańskiego SJ. Zespół ten podjął się heroicznego wysiłku przygotowania nowych pomocy katechetycznych, w tym podręczników dla uczniów oraz materiałów metodycznych dla katechetów. W 1972 roku do tego zespołu dołączył młody i początkujący w naukowej refleksji nad katechezą i pedagogią Kościoła o. Zbigniew Marek. Jeszcze jako student Wydziału Teologicznego ATK zajmował się redagowaniem tekstów do podręczników⁴. W latach 80. i 90. pojawiły się jego pierwsze opracowania zamieszczane w nowych podręcznikach⁵, a także liczne artykuły i książki dotyczące właściwego korzystania z Biblii w katechezie⁶.

³ Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei verbum*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje – dekry – deklaracje*, Poznań 2002 (skrót KO).

⁴ J. Bagrowicz, *W poszukiwaniu dróg odnowy katechezy Kościoła. Okruchy wspomnień*, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Walulik, J. Mółka, Kraków 2017, s. 42.

⁵ Z. Marek SJ był współredaktorem podręczników: *Jezus Chrystus z nami. Spotkanie z Jezusem we wspólnocie Kościoła*, t. 1, red. W. Kubik, Warszawa 1983; *Jezus Chrystus z nami. Spotkanie z Jezusem w Eucharystycznej wspólnocie*, t. 2, red. W. Kubik, Warszawa 1984; *Od chrztu świętego z Jezusem idziemy przez życie. Jezus Chrystus z nami*, red. Z. Marek, S. Bielecka, B. Głodek, K. Jakóbiak, A. Kierejczyk, W. Kubik, C. II, Katowice 1985; *Przy stole Bożego słowa i Ciała Chrystusa. Jezus Chrystus z nami*, C. III, Katowice 1989; *Bóg z nami (podręcznik dla ucznia)*, C. I – II, red. J. Charytański, W. Kubik, Z. Marek, Kraków 1992; *Spotkanie z Bogiem w prawdzie. Materiały katechetyczne dla uczniów III klasy szkół ponadpodstawowych*, red. J. Charytański, R. Murawski, A. Spławski, Z. Marek, Warszawa 1992; *Podręcznik metodyczny „Bóg z nami”*, C. I-II, red. W. Kubik, Z. Marek, Kraków 1994-1995; *Na spotkanie z Jezusem. Przy stole słowa Bożego i Ciała Chrystusowego*, red. Z. Marek, S. Bielecka, B. Głodek, K. Jakóbiak, A. Kierejczyk, W. Kubik, Katowice 1995; *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum* (Seria: *W drodze do Emaus*), Kraków 1999; *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, Kraków 2000; *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, Kraków 2001. Ponadto współautor: *Katechizm dla dorosłych*, red. J. Charytański, A. Spławski, Z. Marek, Kraków 1999.

⁶ Por. Z. Marek, *O korzystaniu z Pisma św. w głoszeniu zbawczego orędzia*, „Horyzonty Wiary” 6 (1995) 3, s. 47–64; Tenże, *Biblia i katechez*, „Horyzonty Wiary” 8 (1997) 4, s. 19–31; Tenże, *Mówić*

Równocześnie o. Zbigniew Marek rozpoczął działalność w ramach Korespondencyjnego Kursu Biblijnego (KKB). W swojej pracy inspirował się doświadczeniami Katholische Bibelföderation – Österreichisches Katholisches Bibelwerk (Klosterneuburg), ale wypracował również autorskie rozwiązania. Rezultatem jego działań było opracowanie 35 zeszytów kursu dostępnych zarówno w wersji drukowanej, jak i elektronicznej (PDF)⁷.

Z. Marek SJ w następujący sposób przedstawia metodologię kursu biblijnego:

Jak wyobrażamy sobie przebieg kursu? Zakładamy, że posiadają Państwo Pismo Święte. Poszczególne zeszyty z tekstami kursu służą przeprowadzeniu czegoś w rodzaju rozmowy «lekcyjnej» i mają nieść pomoc w lepszym rozumieniu poszczególnych tekstów Pisma Świętego. W odstępach sześć-, siedmiodniowych będziemy dosyłać kolejne zeszyty z tekstami kursu. Teksty te w żadnym jednak wypadku nie mogą zastąpić samego czytania i studiowania Pisma Świętego. W cytowanych tekstach Pisma Świętego korzystając będziemy zasadniczo z Biblii Tysiąclecia. Na początku naszej wspólnej pracy chciałbym udzielić Państwu kilku praktycznych porad, jak korzystać z tych materiałów. Najpierw proszę przejrzeć wskazywany i omawiany w nadesłanym zeszycie tekst biblijny, zwracając uwagę na jego budowę i treść. Następnie proszę dokładnie przeczytać wskazany tekst Pisma Świętego. Można przy tym posłużyć się ołówkiem, aby nanieść na nim swoje uwagi. Przy niezrozumiałym fragmencie można na przykład postawić znak zapytania, w miejscu, gdzie odkrywamy coś nowego – wykrzyknik, a strzałkę – przy słowach, które wywarły na nas szczególne wrażenie. Po lekturze wskazanego tekstu Pisma Świętego winno się jeszcze raz dokładnie przeczytać nasze materiały. Dopiero na samym końcu należy wypełnić i przesłać na nasz adres umieszczony na końcu zeszytu kwestionariusz. Zostanie on przez nas sprawdzony i poprawiony. Za wszystkie poprawne odpowiedzi można uzyskać 64 punkty. Zapis 63/64 oznacza, że osiągnęli Państwo 63 punkty na 64 możliwe. Poprawione kwestionariusze będziemy odsyłać. Miejsca zaznaczone w tekście jako tekst «do przemyślenia» mają pomagać w zastanowieniu się nad problemami, do których wskazany fragment Pisma Świętego może się odnosić dzisiaj. Pod koniec każdej części kursu (jest ich pięć) będą Państwo proszeni (napiszemy o tym w odpowiednim czasie) o opracowanie wybranego tematu na podstawie

o Bogu w Biblii, w: *Mówić o Bogu...*, Kraków 1997, s. 25–44; Tenże, *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Kraków 1998; Tenże, *Pismo Święte źródłem treści katechezy młodzieży*, w: *Abyśmy podtrzymywali nadzieję*, red. P. Tomasik, Warszawa 2005, s. 86–93; Tenże, *Przewycięzanie trudności w rozumieniu przekazanego w Biblii słowa Bożego*, w: *W dialogu ze słowem. Biblia w katechezie i nauczaniu religijnym*, red. K. Kantowski, Szczecin 2011, s. 205–217; Tenże, *Słowo Boże w przekazie katechetycznym – pokłosie Synodu Biskupów (5–26 X 2008 r.)*, „Studia Katechetyczne”, t. 8, Warszawa 2012, s. 157–176.

⁷ Z. Marek, *Kurs Biblijny. Zeszyty 1-9*, Kraków 2013 [por. www.kursbiblijny.deon.pl]; Tenże, *Kurs Biblijny. Zeszyty 10–17*, Kraków 1995; Tenże, *Kurs Biblijny. Zeszyty 18–27*, Kraków 1996; Tenże, *Kurs Biblijny. Zeszyty 28–35*, Kraków 1997.

studiowanych ksiąg Pisma Świętego. Wszyscy ci, którzy dotrważą do końca kursu oraz wypełnią powyższe warunki, otrzymają dyplom ukończenia kursu. Korzyścią dla uczestników kursu może być studiowanie poszczególnych jego części razem z innymi osobami. Być może zachęcą Państwo do udziału w kursie kogoś z Waszego otoczenia. Zgłoszenia nadal są przyjmowane. W przypadku niejasności czy wątpliwości prosimy o kontakt na podany adres do korespondencji⁸.

Kurs miał charakter religijnego kształcenia w zakresie teologii biblijnej. Jego celem była popularyzacja wiedzy na temat *Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu*⁹. Organizatorzy Korespondencyjnego Kursu Biblijnego (KKB) zakładali, że dzięki proponowanej formie uczestnicy będą mogli wyjść poza powierzchowną znajomość Biblii, co umożliwi im głębsze i bardziej świadome korzystanie z jej treści w życiu religijnym. Kurs miał na celu pomoc w poszukiwaniu odpowiedzi na fundamentalne pytanie o tajemnicę Boga, o którym opowiada Biblia: „czy opowiada o Bogu, który jest przyjaźnie nastawiony do człowieka, który zatroskany jest o jego prawdziwe i trwałe dobro”?¹⁰.

Korespondencyjny Kurs Biblijny realizował – zarówno w założeniach, jak i praktyce – kluczowe zasady kształcenia na odległość. Do elementów tych należały: okresowe przysyłanie materiałów dydaktycznych w formie tzw. „listów uczebnych”, wyznaczenie tematów prac kontrolnych, które następnie były oceniane, oceniane i recenzowane przez prowadzących, konsultacje – zarówno indywidualne, jak i zbiorowe – realizowane poprzez nagrania na taśmach magnetofonowych lub magnetowidowych, a także przekazywanie materiałów dodatkowych; kolokwia i egzaminy zarówno pisemne, jak i ustne, stanowiące podstawę promowania ucznia-korespondenta z klasy do klasy oraz do ukończeniu kursu¹¹. W maju 1993 r. KKB rozpoczęło ok. 50 osób. W ciągu kilku miesięcy liczba uczestników wzrosła do trzystu, a na koniec roku liczba nadesłanych zgłoszeń wynosiła już ponad 1300. W latach 1993–2013 liczba uczestników systematycznie rosła, by w 2013 osiągnąć – 5558 osób¹². Z kursu korzystają uczestnicy z Polski i z zagranicy. Kursem interesują się osoby w różnym wieku. Najmłodsza osoba, która przysłała zgłoszenie miała 17 lat, a najstarsza 84. „Niezależnie od roku zgłoszeń zdecydowanie najmniej liczną grupę stanowią osoby w okresie później dorosłości, co w jakiś sposób burzy potoczne opinie, że religijnością interesują się głównie osoby starsze. Najliczniejsze uczestnictwo w KKB osób w okresie średniej dorosłości może być związane z typowymi

⁸ *Kurs Biblijny. Zeszyt 1*, por. kursbiblijny.deon.pl/.

⁹ Por. J. Krysztofik, A. Walulik, *Między ignorancją a eksperckością. Edukacja religijna w kształceniu codzienności dorosłych*, Częstochowa 2016. Praca prezentuje badania nad rozwojem i recepcją *Korespondencyjnych Kursów Biblijnych* w latach 1993–2013.

¹⁰ J. Krysztofik, A. Walulik, *Między ignorancją a eksperckością*, s. 31n.

¹¹ *Tamże*, s. 41n; por. A. Walulik, *Korespondencyjny Kurs Biblijny obszarem edukacji religijnej dorosłych*, w: A. Hajduk, J. Mółka (red.), *Pedagogia wiary*, Kraków 2007, s. 473–488.

¹² J. Krysztofik, A. Walulik, *Między ignorancją a eksperckością*, s. 69–76.

dla tego okresu zadaniami rozwojowymi, takimi jak: kryzys wieku średniego, zjawisko «pustego gniazda», czy towarzyszenie dorastającym dzieciom w stawaniu się szczęśliwymi i odpowiedzialnymi dorosłymi” – potwierdzają badania nad uczestnikami KKB¹³.

Przebadano również rozumienie procesu uczenia się uczestników KKB, które ściśle związane jest z podejmowaniem innej aktywności edukacyjnej. Uczestnictwo w Korespondencyjnym Kursie Biblijnym to typowy przykład uczenia się dla własnego rozwoju. Wiara jest dla respondentów istotną wartością życiową, a uczestnictwo w KKB postrzegają oni jako ważny czynnik wspierający jej rozwój. Troska o rozwój własnej wiary wiąże się z poczuciem odpowiedzialności za rozwój wiary innych, np. dzieci, współmałżonka, rodziny, znajomych¹⁴. Poznanie wiary miało pomagać w uczeniu się interpretowania życia poprzez chrześcijański sposób patrzenia na jego dzieje i umacniać w osobie życie wiarą oraz rozumieć jej uzasadnienie¹⁵. Konkluzja badań prowadzi do wniosku, że uczestnictwo w KKB związane jest z zaspokojeniem potrzeb poznawczych i duchowych, zwłaszcza ludzi dorosłych¹⁶.

Ten pierwszy wymiar katechezy biblijnej w ujęciu o. Z. Marka SJ jest zgodny z założeniami wrażliwości i uwagi, które mocno akcentuje papież Franciszek. Pierwszy jezuita na Stolicy Piotrowej podkreśla wartość poświęcania czasu drugiemu człowiekowi, pisząc:

Nie chodzi o ilość, ale o to, że mój czas jest jego czasem: potrzebuje mnie, aby wyrazić wobec mnie to, co pragnie wyrazić. Musi czuć, że słucham go bezwarunkowo, bez obrażania się, bez skandalu, bez zawracania głowy, bez zmęczenia. W taki sposób słucha Pan, podążając wraz z uczniami z Emaus, towarzysząc im przez długi odcinek drogi, wiodącej w przeciwnym kierunku niż właściwy (Łk 24, 13–35). Kiedy Jezus daje do zrozumienia, że zamierza iść dalej, podczas gdy ci dwaj uczniowie doszli już do domu, wówczas rozumieją oni, że on podarował im swój czas i oni także ofiarowują mu swój czas, proponując gościnę. To uważne i bezinteresowne słuchanie wskazuje na wartość, jaką ma dla nas druga osoba, ponad jej pomysły i wyborami życiowymi (CV 292).

¹³ Tamże, s. 72; por. L. Miś, *Ery i fazy w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona*, w: P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka*, s. 45.

¹⁴ J. Krysztofik, A. Walulik, *Między ignorancją a eksperckością*, s. 77, 98–99.

¹⁵ Z. Marek, *Podstawy i założenia katechetyki fundamentalnej*, Kraków 2007, s. 14.

¹⁶ W ostatnim czasie mnożą się podobne inicjatywy „kursów biblijnych” skierowanych dla różnych kręgów uczestników, zwłaszcza pod patronatem polskiego Dzieła Biblijnego im. św. Jana Pawła II, np. *Telewizyjny Uniwersytet Biblijny*, związany z Radiem Maryja i TV Trwam, *Multimedialne Studium Formacji Biblijnej Biblicum Śląskie* (ww.biblicum.pl), kwartalnik *Krąg Biblijny* pod red. P. Łabudy (wyd. Biblos) – zeszyty spotkań, materiały dla duszpasterzy, animatorów i wszystkich innych, pragnących czytać Pismo święte oraz internetowa *Szkoła Słowa Bożego* (www.ssb24.pl).

Odczytując papieską interpretację katechetycznej zasady podwójnej wierności: „wierności Bogu i człowiekowi” (por. CT 55; DOK 145; DK 132)¹⁷, ma się wrażenie, że czyta się idee wcielane w życie przez ojca Zbyszka – jego pedagogikę Dobrej Nowiny, towarzyszenia i wychowywania w wierze¹⁸.

2. Biblijna umiejętność rozeznawania

Kolejnym elementem katechezy biblijnej realizowanej przez Z. Marka SJ była sztuka rozeznawania, której jezuita uczył się przez całe życie. Źródła tej idei są głęboko zakorzenione w Piśmie świętym. Jezus wdrażał w nią swoich uczniów w drodze do Emaus, gdy „zaczynając od Mojżesza, przez wszystkich proroków, wyjaśniał im, co odnosiło się do Niego we wszystkich Pismach” (Łk 24, 27). Istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój wiary jest znajomość słowa Bożego, szczególnie słów Jezusa, oraz właściwe rozumienie Bożego objawienia (por. Łk 1, 1–4). Przykład uczniów idących do Emaus pokazuje jednak, że właściwe rozumienie słowa Bożego nie jest sprawą prostą. Właśnie dlatego „do jakże pilnego studiowania Słowa Bożego, przekazywanego przez Magisterium Kościoła, winien przykładać się katecheta; jak głęboka winna być jego zażyłość z Chrystusem i z Ojcem, jak wiele czasu powinien on poświęcać modlitwie i jak być oderwanym od siebie samego, aby mógł powiedzieć: «Moja nauka nie jest moja»” (J 7, 16; por. CT 6). Ten podstawowy biblijny wymiar katechezy wiąże się z odkrywaniem na nowo centralnej roli słowa Bożego w nauczaniu i formacji wiary. Krakowski jezuita stale realizował postulat animacji biblijnej w duszpasterstwie i katechezie. Miałem możliwość śledzić pewne etapy jego pracy, wrażliwości oraz troski o biblijną animację katechetyczną. Po raz pierwszy spotkałem go w 1993 roku, podczas wykładów w ramach studiów katechetyczno-pastoralnych w oddziale Akademii Teologii Katolickiej w Katowicach. Później pełnił funkcję recenzenta mojej rozprawy habilitacyjnej oraz innych opracowań zwartych¹⁹. Zapamiętałem ciekawe debaty na temat biblijnego wymiaru katechezy w ramach sympozjów, konferencji krajowych i zagranicznych. Zwieńczeniem tej współpracy była redakcja książki pt. *Pedagogia biblijna w katechezie*²⁰, w której

¹⁷ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, Watykan 1979 (skrót CT); Kongregacja ds. Duchowieństwa. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998 (skrót DOK); Papieska Rada ds. Krzewienia Ewangelizacji. *Dyrektorium o katechizacji*, Kielce 2020 (skrót DK).

¹⁸ Por. Z. Marek, *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Kraków 2017; Z. Marek, A. Walulik, *Pedagogika Dobrej Nowiny. Perspektywa katolicka*, Kraków 2020.

¹⁹ Zob. Z. Marek [red.] J. Kochel, *Katecheza królestwa niebieskiego. Studium biblijno-katechetyczne Ewangelii Mateusza*, Redakcja Wydawnictw WT UO, Opole 2005, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego” 11 (2005) 2, s. 145–149; „Horyzonty Wychowania” 7 (2008) 13, s. 255–258.

²⁰ Por. J. Kochel, Z. Marek, *Pedagogia biblijna w katechezie*, Kraków 2012. Wydawnictwo WAM przygotowało również wersję ebooka tej publikacji.

podzieliliśmy się wspólną pasją i owocami badań, tworząc pierwszą próbę polskiego „podręcznika katechezy biblijnej”. W *Słowie wstępnym* bp Gerard Kusz napisał:

Zebrany materiał w formie książki jest doskonałym przeglądem dorobku polskiej katechezy biblijnej po Soborze Watykańskim II. Stanowi rodzaj podręcznika, który pomaga zarówno katechezie, jak i katechizowanym w sposób pogłębiony rozumieć i odkrywać prawdy o Bogu i człowieku zawarte w Biblii. Dopiero doświadczenie człowieka przeniknięte światłem słowa Bożego i świadectwem życia Syna Bożego Jezusa Chrystusa staje się wartością bezcenną. Stanowi także fundament dialogu między Bogiem a człowiekiem. Pozwala lepiej odczytać zamysł Boga w stosunku do nas i lepiej rozumieć tajemnicę naszego „ja”²¹.

Publikacja składa się z sześciu rozdziałów, które tworzą zwartą propozycję wprowadzenia do biblijnej animacji katechezy w naszym kraju. Pierwszy rozdział, zatytułowany „Jezus – Nauczyciel i Katecheta”, stanowi próbę odwołania się do ewangelicznych źródeł katechezy (J. Kochel). Drugi rozdział jest przykładem synergii na temat „Katechezy Kościoła” (J. Kochel, Z. Marek). W trzecim rozdziale pt. „Cele i zadania katechezy” ks. Marek zwraca uwagę na więź katechety z Jezusem Chrystusem, na katechetyczną służbę wierze, formację człowieka oraz potrzebę katechezy i wychowania religijnego (Z. Marek). Czwarty rozdział podejmuje temat „Biblii w nauczaniu i wychowaniu”. Porusza zagadnienia zasad wychowania biblijnego, zagrożeń wychowania biblijnego, a także wychowania biblijnego w rodzinie oraz wśród młodzieży gimnazjalne i szkół średnich (J. Kochel). Wreszcie ostatni rozdział zajmuje się wybranymi metodami pracy z tekstem biblijnym (Z. Marek). Autorzy wyrażają nadzieję, że publikacja „będzie wsparciem przy naświetlaniu Bożym objawieniem spraw ludzkiego życia (...), [że] poprawny kontakt ze słowem Bożym będzie otwierał ludzkie serca na Boga, w którym «żyjemy, poruszamy się i jesteśmy» (Dz 17, 28)”²².

Umiejętność rozeznawania wpisuje się w pedagogię ignacjańską, która jest na wskroś biblijna i transcendentna²³. Korzysta z osiągnięć współczesnej hermeneutyki biblijnej, zwłaszcza analizy strukturalnej tekstów narracyjnych²⁴. W rozeznawaniu duchowym chodzi o „uchwycenie właściwego momentu, którym dostrzega się łaskę lub pokusę” (CV 293). Konieczna jest znajomość kryteriów i metod rozeznania duchowego, które służą biblijnej animacji katechezy²⁵. Dobry katecheta – na wzór

²¹ G. Kusz, *Słowo wstępne*, w: J. Kochel, Z. Marek, *Pedagogia biblijna w katechezie*, s. 10.

²² *Wstęp*, w: *Tamże*, s. 13.

²³ Z. Marek, *Pedagogika towarzyszenia*, s. 185–215.

²⁴ Z. Marek, *O korzystaniu z Pisma św. w głoszeniu zbawczego orędzia*, s. 53–55; Tenże, *Biblia w katechetycznej posłudze Kościoła*, s. 171; J. Kochel, Z. Marek, *Pedagogia biblijna w katechezie*, s. 295–296.

²⁵ W. Królikowski, *Rozeznanie duchowe*, w: *Leksykon katechetyczny*, red. J. Kochel, J. Kostorz, Kielce 2022, s. 607–609.

Jezusa – musi pomóc swoim uczniom odkryć głębię słowa Bożego: „przekonać się o prawdziwości otrzymanego pouczenia” (Łk 1, 4), na wzór Maryi zachowywać „wszystkie te słowa i rozważać je w swoim sercu” (Łk 2, 19.51), „słuchać słowa Bożego i wprowadzać je w czyn” (Łk 8, 21), „[słuchać] słowa Bożego i zachowywać je” (Łk 11, 28), rozmawiać z [Jezusem] w drodze i wsłuchiwać się w Jego wyjaśnienia (Łk 24, 32), głosić nawrócenie i świadczyć o Słowie (Łk 24, 47–49). O. Zbigniew Marek w swoim codziennym nauczaniu homiletycznym i wytrwałych badaniach naukowych był wrażliwy na natchnienia płynące z żywego Słowa (por. Hbr 4, 12). W duchowych rozmowach i opracowaniach radził, by mądrze korzystać ze skarbcza słowa Bożego (por. Mt 13, 52). Twierdził, że fałszywym założeniem jest, że im więcej tekstów się zaproponuje katechizowanemu, tym więcej z tego skorzysta. Ponadto, idąc drogą ignacjańską, proponował, by w katechezie dawać sam tekst biblijny z niewielkim komentarzem (por. CD 2)²⁶. Zwracał uwagę, że w komentarzach do tekstów biblijnych należy być precyzyjnym, unikać dygresji i być zwięzłym, a wskazania mają być dokładne, by tekst biblijny dla ucznia stał się słowem Bożym, które już mówi do niego. Kluczem do właściwego posługiwania się Biblią w katechezie winna być troska o formę przekazu zbawczego orędzia, treść tego przekazu oraz jego charakterystyczne właściwości²⁷. „To słuchanie – jak uczy Franciszek – jest ukierunkowane na rozeznanie zbawczych słów dobrego Ducha, który oferuje nam prawdę o Panu, ale także rozeznanie pułapek złego ducha – jego oszustw i jego uwodzenia”, stąd zachęta: „Musisz mieć odwagę, czułość i delikatność, które są niezbędne, aby pomóc drugiemu rozróżnić prawdę oraz oszustwa lub wymówki” (CV 293).

3. Słuchanie impulsów Kościoła

Autor Apokalipsy zwraca uwagę słuchaczom orędzia tej natchnionej Księgi: „Kto ma uszy, niech słucha, co Duch mówi do Kościołów” (Ap 2, 7). Chodzi o tzw. *sensus fidelium* (łac. „wycucie wierzących”, czyli wyczulenie na sprawy wiary, którym jest obdarzony cały Kościół (KO 8). Oceną i trafnością sądu w sprawach właściwego nauczania i wychowania w wierze kieruje Duch Święty (por. J 16, 13; 1 J 2, 20,27)²⁸. Papież Franciszek pisze o tej wrażliwości jako o głębokim „wsłuchiwaniu się w to, «dokąd ten drugi naprawdę chce iść» (...) Czasem oznacza to, że dana osoba nie zwraca zbyt uwagi na to, co lubi, na swoje powierzchowne pragnienia, ale na to, co najbardziej podoba się Panu, na Jego projekt dla życia, który wyraża się

²⁶ I. Loyola, *Ćwiczenia duchowe*, tłum. M. Bednarz, Kraków 2002 (skrót CD).

²⁷ Podkreśla się trzy zasady posługiwania się Biblią w katechezie: 1. Biblia jest dziełem literackim; 2. Biblia przekazuje świadectwa wiary w Boga niosące zbawienie; 3. Biblia przekazuje nadzieję; por. J. Kochel, Z. Marek, *Pedagogia biblijna w katechezie*, s. 97–112.

²⁸ G. O'Collins, E.G. Farrugia, *Leksykon pojęć teologicznych i kościelnych*, Kraków 2002, s. 296.

w natchnieniach serca, poza powłoką gustów i uczuć” (CV 294). Bez wątplenia takim biblijnym wyczuciem i wrażliwością odznaczał się Z. Marek. Świadczą o tym wybory, których dokonywał w swoim życiu, podejmowane tematy badawcze, funkcje i odpowiedzialności pełnione we wspólnocie Kościoła, a także autorytet, jakim cieszył się w gronie katechetów i katechetyków²⁹. Krakowski profesor nauk teologicznych i pedagogicznych był autorem ponad 300 pozycji bibliograficznych, w tym 10 monografii naukowych. W ostatnim okresie swojej aktywności naukowej podejmował zwłaszcza kwestie współzależności między teologią i pedagogiką³⁰. Wykazywał, że religia wspiera rozwój człowieka i ukierunkowuje go ku nowym wymiarom życia. O. Zbigniew do końca swej działalności podejmował pracę nad ulepszaniem i uaktualnianiem katechetycznych podręczników dla uczniów oraz pomocy metodycznych dla nauczycieli religii w krakowskiej serii WAM. Był w tym wytrwały i konsekwentny, kontynuując dzieło swoich mistrzów – Jana Charytańskiego SJ i Władysława Kubika SJ³¹.

Zaangażował się również w redakcję nowego *Leksykonu katechetycznego*, opracowując trzy hasła z kręgu swoich poszukiwań badawczych: *Katecheza dzieci w wieku przedszkolnym* (Z. Marek); *Między katechezą i katechetyką a edukacją i pedagogiką religii* (Z. Marek, A. Walulik) oraz *Sumienie i proces jego kształtowania* (Z. Marek)³². Wspierał to dzieło, będące pierwszą tego typu publikacją w Polsce. Potwierdzał tym samym owo biblijne *sensus fidelium* oraz wrażliwość na współczesnych katechizowanych, którzy nierzadko ulegają pokusom laicyzacji, sekularyzacji i prywatyzacji wiary. Wielu młodych rezygnuje ze szkolnej lekcji religii, wybierając pustkę i życie bez wartości w społeczeństwie informatycznym, dostarczających „chaotycznych danych, wszystkich na tym samym poziomie”, co prowadzi „do straszliwej powierzchnowości w chwili postawienia kwestii moralnych” (EG 64)³³. Na pytania uczniów dotyczące tej sfery życia o. Marek szukał odpowiedzi w Piśmie świętym,

²⁹ Zbigniew Marek SJ dwukrotnie był Dziekanem Wydziału Pedagogicznego Ignatianum (obecnie Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie: 2001–2004; 2007–2010); pracował na rzecz Konferencji Episkopatu Polski jako konsultor Komisji Wychowania Katolickiego, członek zespołu ds. nowych programów katechetycznych oraz rzeczoznawca ds. oceny programów nauczania religii i podręczników katechetycznych; był też pierwszym przewodniczącym Stowarzyszenia Katechetyków Polskich (w latach 2012–2016).

³⁰ Por. Z. Marek, *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?* Kraków 2014; *W drodze do prawdy. Podręcznik życia chrześcijańskiego*, red. Z. Marek, A. Walulik, Tarnów 2016; Z. Marek, A. Walulik, *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*, Kraków 2019.

³¹ Wykaz dorobku naukowego Zbigniewa Marka SJ, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna*, s. 47–64.

³² Z. Marek, *Katecheza dzieci w wieku przedszkolnym*, w: *Leksykon katechetyczny*, s. 268–271; Z. Marek, A. Walulik, *Między katechezą i katechetyką a edukacją i pedagogiką religii*, w: *Leksykon katechetyczny*, s. 422–426.

³³ Franciszek, *Adhortacja apostołska Evangelii gaudium*, Kraków 2013 (skrót EG).

wskazując na pierwotne źródło edukacji religijnej³⁴. Papież Franciszek zachęca młodych w kontekście trudnych wyborów moralnych do wrażliwości na pragnienia i potrzeby innych oraz do uważnego wsłuchiwanie się w swoje serce (sumienie):

To jest głębokie wsłuchiwanie się w to, «dokąd ten drugi naprawdę chce iść». Poza tym, co czujesz i myślisz w teraźniejszości i co robiłeś w przeszłości, uwaga skupiona jest na tym, czym chciałbyś być. Czasami oznacza to, że dana osoba nie zwraca zbytnio uwagi na to, co lubi, na swoje powierzchowne pragnienia, ale na to, co najbardziej podoba się Panu, na Jego projekt dla życia, który wyraża się w natchnieniach serca, poza powłoką gustów i uczuć. W słuchaniu zwraca się uwagę na ostateczną intencję, która decyduje o kształcie życia, ponieważ istnieje ktoś taki jak Jezus, który rozumie i ceni tę ostateczną intencję serca. Dlatego zawsze chętnie pomaga każdemu ją rozpoznawać i wystarczy, aby ktoś powiedział: „Panie, ratuj mnie! Miej dla mnie miłosierdzie” (CV 294).

Wrażliwość i uwaga na *słuchanie impulsów* budzących się w sercach młodych ludzi domagają się biblijnej czułości i mądrości nauczycieli oraz wychowawców w wierze, którzy będą towarzyszyć im w drodze. To oni mają pomagać młodym zwracać uwagę „na ostateczną intencję, która decyduje o kształcie życia” i prowadzić do spotkania oraz zażyłości z Jezusem, który „rozumie i ceni tę ostateczną intencję serca”. W katechezie biblijnej nieodzowne są duchowe towarzyszenie i kształtowanie sumień młodych, co ułatwia im podejmowanie właściwych wyborów egzystencjalnych, moralnych i religijnych.

Ojciec Zbigniew był szczególnie wyczulony na taką posługę wobec dzieci i młodzieży³⁵. Uczył, że sumienie nie jest autonomiczne, lecz „teonomiczne”, czyli podporządkowane osądowi Bożemu (por. Rz 2, 12–16; 1 Kor 4, 3–5; 2 Kor 4, 2; 5, 11). Dobre sumienie czyni człowieka wolnym (1 Kor 10, 29), a wiara może oświecić ludzkie serce – sumienie (1 Tm 1, 5.19; 3, 9). Stąd „człowiek z uformowanym sumieniem w swoim postępowaniu zawsze będzie dążył do dobra”³⁶. Podkreślał jednak, że: „w procesach rozwoju moralnego kształtowania sumienia szczególnego znaczenia nabiera respektowanie wolności wychowanków ze względu na to, że czyni ona

³⁴ Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, s. 108–111; Tenże, *Katecheza w służbie nowego człowieka*, „Horyzonty Wychowania” 1 (2002) 1, s. 67–84; Tenże, *Podstawy wychowania moralnego*, Kraków 2005; Tenże, *Moralność wyrazem wewnętrznego zdrowia człowieka*, w: *Edukacyjne przestrzenie zdrowia*, red. Z. Marek, M. Madej-Babula, Kraków 2009, s. 209–221; Tenże, *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?* s. 70–82; Tenże, *Wychowanie religijno-moralne*, w: *Religijno-moralny wymiar rozwoju i wychowania*, red. A. Rynio, K. Braun, A. Lendzion, D. Opozda, Lublin 2012, s. 21–38; Tenże, *Osiąganie dojrzałości moralnej*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 19 (2016) 1, s. 39–56.

³⁵ Z. Marek, *Bóg w przedszkolu i szkole*, Kraków 2002, s. 172–180; Tenże, *Podstawy wychowania moralnego*, s. 108–115; Tenże, *Pedagogika towarzyszenia*, s. 160–162; 173–175; Tenże, *Sumienie i proces jego kształtowania*, w: *Leksykon katechetyczny*, s. 632–635.

³⁶ Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, s. 108.

osobę odpowiedzialną za swe postępowanie”³⁷. Dziękujemy zatem krakowskiemu jezuitcie za jego wrażliwość serca i otwarte oczy wiary (Łk 24, 31–32; por. Mt 6, 22n; Ga 3, 1; Ef 1, 18), za jego uważność na drugiego człowieka, życzliwość i stałą gotowość udzielania pomocy. Należał do nauczycieli dobrych, którzy mieli stale „podniesione oczy” – to znaczy zwracali szczególną uwagę na innych ludzi (Łk 16, 23; J 4, 35; 6, 5), wchodzili w dialog lub kontakt z Bogiem (Łk 6, 20; 18, 13; J 11, 41; 17, 1), i umieli „rozeznąć, jaka jest wola Boża, co szlachetne, co miłe, co doskonałe” (Rz 12, 2). „Błogosławione takie oczy!” (Łk 10, 23).

* * *

Katecheza biblijna ks. Zbigniewa Marka SJ realizuje założenia, cele i zadania samodzielnej katechezy. Taka katecheza powinna być „przepelniona i przeniknięta myślą, duchem i podstawami biblijnymi i ewangelicznymi przez stały kontakt z samym tekstem, ale także przypomnieć, że katecheza będzie o tyle bogatsza i skuteczniejsza, o ile odczytywać będzie słowa według myśli i ducha Kościoła” (DOK 127). Katecheza biblijna pomaga poznawać postaci, zdarzenia i podstawowe wypowiedzi świętego tekstu. Powinna „przekazywać w pełen życia sposób historię zbawienia i treści wiary Kościoła, aby każdy wierny uznał, że również jego egzystencja należy do tej historii” (VD 74).

Krakowski jezuita, uczeń mistrza z Loyoli, od początku swojej refleksji naukowej żywił głębokie przekonanie, że zadaniem tego wymiaru katechezy jest odpowiedzialne odkrywanie kerygmatu biblijnego, prawdy Pisma, zamierzonej przez natchnionego autora (Łk 1, 4). Podstawowe cele i zadania katechezy biblijnej nawiązują do zasady przyjętej we współczesnej hermeneutyce, zgodnie z którą „tekst biblijny może właściwie zrozumieć tylko ten, kto sam przeżył to, czym mówi tekst” (IBK II A,2)³⁸. Ks. Marek przekonywał, że współczesny katecheta musi dobrze znać Biblię, zasady jej interpretacji i aktualizacji oraz rozumieć katechizowanego, jego problemy i wyzwania, które go dotyczą. Katecheza taka powinna bowiem ukazywać perspektywy rozwiązywania ludzkich problemów oraz uwzględniać podstawowe „tematy biblijne” (DFK 16)³⁹.

Ojciec Marek, odkrywając i wcielając w życie założenia ruchu kerygmatycznego, od samego początku troszczył się o przygotowywanie i udoskonalanie w tym duchu odpowiednich pomocy katechetycznych. Jednocześnie dbał o pogłębioną refleksję naukową nad wymiarem biblijnym katechezy. Okazał się prawdziwym uczniem,

³⁷ Tamże, s. 114.

³⁸ *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*, tłum. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999 (skrót IBK).

³⁹ *Dekret o formacji kapłanów*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje – dekrety – deklaracje*, Poznań 2002 (skrót DFK).

idącym do współczesnego Emaus – kimś, kto nie tylko czyta, rozważa i modli się słowem Bożym, ale także jest wrażliwy i uważny na Słowo życia (1 J 1, 1). Miał „otwarte oczy” i „serce palające” wiarą oraz mądrością, by iść i głosić paschalne orędzie o Jezusie Zmartwychwstałym (Łk 24, 31–35).

Streszczenie

Celem artykułu było przedstawienie modelu katechezy biblijnej w ujęciu Zbigniewa Marka SJ. Tego rodzaju katecheza ma prowadzić do tego, aby przemówił sam tekst biblijny, a jego wezwanie zostało usłyszane przez katechizowanych. Podstawowe cele i zadania katechezy biblijnej nawiązują do zasady przyjętej we współczesnej hermeneutyce, zgodnie z którą „tekst biblijny może właściwie zrozumieć tylko ten, kto sam przeżył to, czym mówi tekst”. Realizacja takiej katechezy jest możliwa, gdy katechetę wyróżniają będą trzy cechy, którymi odznaczał się krakowski jezuita: uwaga skierowana na *osobę* (katechizowanego), umiejętność *rozeznawania* (zdolność interpretacji i aktualizacji orędzia biblijnego) oraz wrażliwość, polegająca na *słuchaniu impulsów* (wyczucia wierzących), które inni przeżywają we wspólnocie Kościoła.

Słowa kluczowe: Zbigniew Marek SJ, katecheza biblijna, kerygmat, Pismo święte, animacja biblijna.

Summary

Biblical catechesis in the study of Fr. Zbigniew Marek SJ (1947–2024)

The aim of the article was to present the model of biblical catechesis according to Zbigniew Marek SJ. This type of catechesis must make it possible for the biblical text itself to speak and for its call to be heard by those being catechized. The basic goals and tasks of biblical catechesis refer to the principle adopted in contemporary hermeneutics which teaches that „the biblical text can only be properly understood by those who have experienced what the text says.” This will be possible when, just like the Jesuit from Krakow, the catechist is distinguished by three features: attention to the *person* (the catechized one), the ability to *discern* (interpretation and updating of the biblical message) and sensitivity consisting in *listening to the impulses* (sensitivity of believers) that others experience in the community of the Church.

Keywords: Zbigniew Marek SJ, biblical catechesis, kerygma, Holy Scripture, biblical animation.

Riassunto

Catechesi biblica nel pensiero di p. Zbigniew Marek SJ (1947–2024)

Lo scopo dell'articolo era di presentare un modello di catechesi biblica alla mente Zbigniew Marek SJ. Questo tipo di catechesi deve portare al testo biblico stesso e la sua chiamata è stata ascoltata da Catechized. Gli obiettivi di base e le attività della catechesi biblica si riferiscono al principio adottato nell'ermeneutica contemporanea, secondo il quale „il testo biblico può effettivamente capire solo quello che è sopravvissuto a ciò che dice il testo”. L'implementazione di tale catechesi è possibile quando il catechista si distingue per tre

caratteristiche che si distingueva il gesuita di Cracovia: attenzione diretta alla persona (catechizzata), la capacità di discernere (la capacità di interpretare e aggiornare il messaggio biblico) e la sensibilità, costituita di ascoltare impulsi (credente), che altri sperimentano nella comunità della chiesa.

Parole chiave: Zbigniew Marek SJ, catechesi biblica, kerygma, bibbia santa, animazione biblica.

Bibliografia

- Bagrowicz J., *W poszukiwaniu dróg odnowy katechezy Kościoła. Okruchy wspomnień, w: Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Walulik, J. Mólka, Kraków 2017, s. 31–46.
- Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Verbum Domini*, Kraków 2010.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, Kraków 2013.
- Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Christus vivit*, Kraków 2019.
- Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*, tłum. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, Watykan 1979.
- Kochel J., Marek Z., *Pedagogia biblijna w katechezie*, Kraków 2012.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.
- Królikowski W., *Rozeznanie duchowe*, w: J. Kochel, J. Kostorz (red.), *Leksykon katechetyczny*, Kielce 2022, s. 607–609.
- Krzysztofik J., Walulik A., *Między ignorancją a eksperckością. Edukacja religijna w kształceniu codzienności dorosłych*, Częstochowa 2016.
- Loyola I., *Ćwiczenia duchowe*, tłum. M. Bednarz, Kraków 2002.
- Marek Z., *Biblia i katechez*, „Horyzonty Wiary” 8 (1997) 4, s. 19–31.
- Marek Z., *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Kraków 1998.
- Marek Z., *Bóg w przedszkolu i szkole*, Kraków 2002.
- Marek Z., *Katecheza dzieci w wieku przedszkolnym*, w: J. Kochel, J. Kostorz (red.), *Leksykon katechetyczny*, Kielce 2022, s. 268–271.
- Marek Z., *Katecheza w służbie nowego człowieka*, „Horyzonty Wychowania” 1 (2002) 1, s. 67–84.
- Marek Z., *Kurs Biblijny. Zeszyty 1–9*, Kraków 2013.
- Marek Z., *Kurs Biblijny. Zeszyty 10–17*, Kraków 1995.
- Marek Z., *Kurs Biblijny. Zeszyty 18–27*, Kraków 1996.
- Marek Z., *Kurs Biblijny. Zeszyty 28–35*, Kraków 1997.
- Marek Z., *Mówić o Bogu w Biblii*, w: *Mówić o Bogu...*, Kraków 1997, s. 25–44.
- Marek Z., *O korzystaniu z Pisma św. w głoszeniu zbawczego orędzia*, „Horyzonty Wiary” 6 (1995) 3, s. 47–64.
- Marek Z., *Osiągnięcie dojrzałości moralnej*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 19 (2016) 1, s. 39–56.

- Marek Z., *Moralność wyrazem wewnętrznego zdrowia człowieka*, w: Z. Marek, M. Madej-Babula (red.), *Edukacyjne przestrzenie zdrowia*, Kraków 2009, s. 209–221.
- Marek Z., *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Kraków 2017.
- Marek Z., *Pismo Święte źródłem treści katechezy młodzieży*, w: P. Tomasik (red.), *Abyśmy podtrzymywali nadzieję*, Warszawa 2005, s. 86–93.
- Marek Z., *Podstawy i założenia katechetyki fundamentalnej*, Kraków 2007.
- Marek Z., *Podstawy wychowania moralnego*, Kraków 2005.
- Marek Z., *Przewyciężanie trudności w rozumieniu przekazanego w Biblii słowa Bożego*, w: K. Kantowski (red.), *W dialogu ze słowem. Biblia w katechezie i nauczaniu religijnym*, Szczecin 2011, s. 205–217.
- Marek Z., *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Marek Z., *Słowo Boże w przekazie katechetycznym – pokłosie Synodu Biskupów (5–26 X 2008 r.)*, „*Studia Katechetyczne*”, t. 8, Warszawa 2012, s. 157–176.
- Marek Z., *Sumienie i proces jego kształtowania*, w: J. Kochel, J. Kostorz (red.), *Leksykon katechetyczny*, Kielce 2022, s. 632–635.
- Marek Z., *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Marek Z., *Wychowanie religijno-moralne*, w: A. Rynio, K. Braun, A. Lendzion, D. Opozda (red.), *Religijno-moralny wymiar rozwoju i wychowania*, Lublin 2012, s. 21–38.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika Dobrej Nowiny. Perspektywa katolicka*, Kraków 2020.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*, Kraków 2019.
- Marek Z., Walulik A. (red.), *W drodze do prawdy. Podręcznik życia chrześcijańskiego*, Tarnów 2016.
- O'Collins G., Farrugia E.G., *Leksykon pojęć teologicznych i kościelnych*, Kraków 2002.
- Papieska Rada ds. Krzewienia Ewangelizacji. *Dyrektorium o katechizacji*, Kielce 2020.
- Walulik A., *Korespondencyjny Kurs Biblijny obszarem edukacji religijnej dorosłych*, w: A. Hajduk, J. Mółka (red.), *Pedagogia wiary*, Kraków 2007, s. 473–488.
- Walulik A., Marek Z., *Między katechezą a katechetyką a edukacją i pedagogiką religii*, w: J. Kochel, J. Kostorz (red.), *Leksykon katechetyczny*, Kielce 2022, s. 422–426.

O autorze

ks. Jan Kochel – prof. dr hab., kierownik katedry Teologii Pastoralnej, Katechetyki, Pedagogiki i Psychologii WT Uniwersytetu Opolskiego, rzeczoznawca ds. podręczników przy Komisji Wychowania Katolickiego KEP, członek *Equipe Européenne de Catéchèse*, *European Forum for Religious Education in Schools*, *Stowarzyszenia Katechetyków Polskich*; redaktor naczelny strony Szkoły Słowa Bożego (www.ssb24.pl); autor m.in.: *Pedagogia biblijna w katechezie* (2012), *Wprowadzenie do antropologii pedagogicznej* (2018); *Wprowadzenie do edukacji osób starszych* (2020), *Tak dla wychowania seksualnego* (2021), *Leksykon katechetyczny* (2022), *Drogi wychowania. Elementarz pedagogii biblijnej* (2022).